

www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Türklerde Yerleşim Birimlerine Ad Olan Bazı Kelimeler

Some Words Used by Turks to Refer to Residential Areas

Mithat Usta*

Abstract: Throughout history, people have moved continuously. The main reasons of nomadic life style are nutrition and safety necessary for survival. The decrease in food resources during the winter months due to climate changes led human beings to agriculture, and the agricultural revolution brought a sedentary life. At the beginning of the transition to settled life, human beings, who lived a semi-nomadic life, started to live settled life by developing the buildings they built in summer and winter regions. That Turks were identified with nomadism and that they started a sedentary life in a late period compared to other nations is accepted by scientists. However, the Kokturk Inscriptions, the first written source belonging to Turks, give information about a sedentary life. Bilge Kağan mentions cities in the inscriptions and states that after capturing Biş Balık, the city was flourishing. The most frequently used word for the largest settlement in Turkish is "şehir". However, it is seen that the words " il, balık, kent, saray, yurt, ordu" were used as the name of the settlement unit from the old Turkish until today. In this article, the words "il, balık, kent, saray, yurt, ordu" which are used to refer to the city inhabited in modern Turkish since old Turkic are analyzed. The origins and etymologies of these words are emphasized; the phonological and semantic changes, their forms in historical and modern dialects have been examined. Residential areas which also mean shining, light have been examined and determined that some of these words mean light, bright.

Structured Abstract: The transition to sedentary life occurred at different times for every nation and tribes within these nations. It is believed that the Turks were in settled life or transition to urban life in a late period compared to other nations, but most of the other nations did not have written documents before the Middle Ages. Although the Köktürk Inscriptions, which are the first written source of Turkish, contain information and concepts about nomadism, there are also traces of settled life in the monuments. In Turkish, the most preferred word as the largest settlement unit is "şehir", which is a loan Word from Arabic. There is also the word "kent", "il", "vilayet", "saray" used in the same sense as the word şehir, and "ordu" meaning capital. In addition to these, there is the word "balık" in Old Turkish.

In ancient times, small settlements formed by primitive structures surrounded by obstacles such as simple walls and fences grew over time and became complex and modern cities. In this process of development, civilizations have been affected by each other and they have also made the same applications and the words meaning city or city building names have passed from one language to another.

The words with the meaning city have also acquired the meanings of country, state, capital, by expanding their meanings. Among the words with the meaning city in Turkish, especially "balık" has been the

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı.
PhD. Student, Sakarya University, Graduate School of Social Sciences, The Department of Turkish Language
ORCID 0000-0001-9013-7534
mithatusta@duzce.edu.tr

Cite as/ Atıf: Usta, M. (2020). Türklerde yerleşim birimlerine ad olan bazı kelimeler. *Turkish Studies*, 15(8), 4049-4062. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.47072>

Received/Geliş: 21 October/Ekim 2020

Accepted/Kabul: 24 December/Aralık 2020

Copyright © MDE, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 25 December/Aralık 2020

CC BY-NC 4.0

subject of discussion among researchers, and different theories have been put forward on this subject. One of these theses is the claim that the word means "to shine."

In this paper, the origin and meaning of the words "balık, il, kent, ordu, saray and yurt", which corresponds to the meaning of settlement used in Turkish, based on the word balık, was analyzed whether they have the meaning of "glow, light". In the research, the works and dictionaries of historical dialects and the dictionaries of contemporary dialects were scanned and these words and the words that are thought to be related to the same conceptual field were examined etymologically and morphologically. The detected words were shown in the study by trying to classify them. It was concluded that the words balık, il, kent and saray studied had the meanings of "light, brightness", the concept of light could not be determined in the words of ordu and yurt, it was observed that these two words were interchangeable with the words that mean the same, and they were two complementary elements.

It was concluded that the settlements like small villages in the early ages or their surroundings were illuminated by lighting devices such as torches and kindling, and it came from the roots of the word meaning light. In these etymological connections, it was observed that the names of the settlements where the first meaning of the word is the words with the meaning light were taken from these words. It has been determined that the words originated roots meaning light, glitters are also related to the concepts in Turkish mythology, and it has been determined that the names of the stars and the places where the gods sit are also related. It is seen that the different names of the Ülker star, known for its brilliance, such as Yedikandil, Ak Işık and Ayaz Kan in Turkish dialects mean light and the word Sarayganla is one of these words.

Since the names for settlements, whether they are Turkish or not, are as old as the history of humanity, it is very difficult to determine the origin and meaning of these words in the language they belong to, and it is also difficult to determine which language is borrowed from the other. The word that is thought to be taken from another language can actually be found in the roots of very ancient words in that language. It is deduced from the words that are very similar phonetically and semantically in these languages that people living in very distant geographies somehow borrowed words from each other. In ancient times, the lights in the sky are also the main source of mythologies. The "bright places where the gods dwell" in the sky were called the saray, and the place where the khan lived in the same way collided with the word saray because it was glowing.

The word il+ gerü, which was formed by adding the direction suffix to the word il, had the meaning of a direction-determining concept and also the place where the sun rises. In ancient times, the illumination of the settlement or defensive structures such as walls with primitive lighting tools such as torches, oil lamps, and kindling made it possible to see the settlement from outside and far. For this reason, the Turks directly gave some meaningful names to some of the settlements "glow, light".

The fact that the word māhi, which means "aquatic creature" in Persian, also means "lunar, like the moon" shows that two different nations conceptualized this creature in the same way. In this case, it turns out that the fish got this name because of the shining of its scales, that is, its own shine. The fish, which means "city", is named after the "bright" because of the flashing torch.

The simple settlements built by the Turks in ancient times have become much more complex today, but the names given to these structures have changed phonetically, but the same origin remains the same. The meaning of light in the words yurt and ordu could not be determined. The words yurt, "tent, oba" and or "ditch, pit", or words derived from these roots, which were two structures that complemented each other in ancient times by digging trenches and ditches around the settlement area, became a name for these settlements as small settlements grew over time and formed cities and countries. The new meanings they acquired caused the concept areas to get mixed up, and they started to meet the same concept as in the example of "state, country" or the same settlement as in the example of "settling down".

Keywords: Onomastics, city, center, palace, homeland, light.

Öz: İnsanlar, tarih boyunca durmaksızın bir yerlere hareket etmişlerdir. Yaşamın devam ettirilebilmesi için gerekli olan beslenme ve güvenlik, göçebe hayatın temel sebeplerindedir. İklim değişimlerine bağlı olarak kış aylarında besin kaynaklarının azalması insanoğlunu tarıma yönlendirmiş, tarım devrimi beraberinde yerleşik hayatı getirmiştir. Yerleşik hayata geçişin başlangıcında yarı göçebe bir hayat süren insanoğlu zamanla yazlık kırsal olan bölgelerde inşa ettikleri yapıları geliştirerek yerleşik hayatı yaşamaya başlamıştır. İlim dünyasında

Türklerin göçebelik ile özdeşleştirildiği ve yerleşik yaşama diğer milletlere göre geç dönemde geçtiği tartışmasız kabul edilmiştir. Ancak Türklerle ait ilk yazılı kaynak olan Köktürk Yazıtlarında yerleşik hayata dair bilgiler de yer almaktadır. Bilge Kağan yazıtlarda şehirlerden bahseder, Biş Balık'ı ele geçirmesinden sonra şehrin bayındır olduğunu belirtir. Türkçede en büyük yerleşim birimi için en sık kullanılan kelime “şehir”dir. Ancak Eski Türkçeden günümüz Türkçesine gelene kadar “il, balık, kent, saray, yurt, ordu” kelimelerinin de yerleşim birimi adı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu makalede Eski Türkçeden günümüz Türkçesine, içerisinde yaşanan kent anlamında kullanılan “il, balık, kent, saray, yurt, ordu” kelimeleri incelenerek, bu kelimelerin kökenleri ve etimolojileri üzerinde durulmuş, kelimelerdeki ses ve anlam değişiklikleri, tarihi ve çağdaş lehçelerdeki şekilleri incelenmiştir. Yerleşim adı olarak kullanılan bu kelimelerde “ışık” anlamı araştırılarak, bu kelimelerden bazılarının “parlama, ışıık” anlamları taşıdığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adbilim, balık, kent, saray, il, ışık.

Giriş

“En yüksek, parlak, gök kavramları az ya da çok açık biçimde eski terimlerde var olan kavramlardır”. Mircea Eliade

İnsanoğlu yerleşik hayata geçmeden önce göçebe bir hayat sürmüştür. Göçebe hayatın sebepleri av hayvanlarının takibi, yaz ve kış aylarında sıcaklığın ve bitki örtüsünün değişimi, diğer bir sebep ise güvenlidir. Kavimler tehlike anında ya da bir saldırı gerçekleştiğinde daha güvenli gördükleri topraklara hızlıca geçiş yapmışlardır. Bu yerler genellikle takibi zor, saklanma ve savunmanın kolay olduğu yüksek tepelik bölgeler olmuştur.

Yerleşik hayata geçiş her millette ve bu milletlere ait boylarda farklı zamanlarda teşekkül etmiştir. Türklerde yerleşik hayata ya da şehir hayatına geçişin diğer milletlere göre geç dönemde olduğuna dair bir kanı mevcut fakat diğer milletlerin çoğunun Ortaçağdan önce yazılı belgesi bulunmamaktadır. Türklerin ilk yazılılığı kaynağı olan Köktürk Yazıtlarında göçebelikle ilgili bilgi ve kavramlar yer alsa da abidelerde yerleşik hayatın izleri de vardır. Bilge Kağan şehirlerden bahsetmekte, Biş Balık'ı ele geçirdikten sonra şehrin bayındır olduğunu belirtmektedir (BK-D28) (Ergin, 1989: 83). Eski Uygur Türkçesinde “bugday” ve “tarıg” gibi pek çok tarım terimi bulunması ve Uygur medeniyetinin Tarım Havzası üzerinde kurulması yerleşik hayat olduğunun ispatıdır.

Günümüzde Anadolu'da ve Orta Asya'da yörük olarak adlandırılan topluluklar hâlâ göçebe hayata devam etmekte, yerleşik olan bazı topluluklar ise yaz aylarını et ve süt gibi ürünlerinden faydalandığı hayvanları ile birlikte yaylalarda geçirerek yarı göçebe bir hayat sürmektedir. Yazlık ve kışlık olarak kullanılan bölgelerde inşa edilen yapıların gelişimi ile birlikte insanoğlu giderek göçebe hayatı terk ederek yerleşik hayata geçmiştir. Yeni yapıları geliştirerek kendilerini ve hayvanlarını sıcaklığın ya da soğğun etkisinden korumaya çalışmış, kendilerinin ve hayvanlarının yiyecek-içecek ihtiyacını temin etmenin farklı yollarını bulmuş, kanallar ve kemerler yaparak bulunduğu bölgeye su taşımış, tarım tekniklerini geliştirmiş ve ürün çeşitlerini artırmıştır.

Roux, “M.S. birinci yüzyıldan başlayarak yüksek Asya'nın göçebe kabilelerinde gök, güneş ve yıldızlar kültü veya yıldızlar, güneş ve ay kültürünün geliştiğini” belirtir (Roux, 2002, s. 132). Fakat belirttiği zaman dilimi bu kültürlerin oluşumu için çok yenidir, bu inanışlar bütün kavimlerde çok daha önceleri ortaya çıkmış olmalıdır.

Türkçede, en büyük yerleşim birimi olarak en fazla tercih edilen kelime Arapçadan Türkçeye geçmiş olan “şehir”dir. Şehir kelimesinin yanında kullanılan aynı anlamı veren diğer bazı kelimeler “kent”, “il” ve “vilayet”tir, bunlara ilaveten “saray” kelimesinin de aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. “Ordu” kelimesi ise daha çok başkent manasında kullanılmıştır. Bunlara ilaveten Eski Türkçede “balık” kelimesi vardır. Bu kelimelerden “il, balık ve ordu” aslı olarak Türkçedir, “şehir ve vilayet” Arapçadan alıntıdır, “saray” Farsça, “kent” kelimesi ise Sogdca kökenli kabul edilir. “İl”

ve “saray” kelimeleri Türklerin yaşadığı tüm coğrafyalarda kullanılırken, “balık” Eski Türkçede, “kent” ise daha çok Orta Asya’daki Türk lehçelerinde mevcuttur.

1. İl

“Cumhuriyet döneminde vilâyete “il”, kazaya “ilçe” adı verilmiş, Türkiye Türkçesinde anlam daralmasına uğramıştır” (Şahin, 2016: 635-637). İlk olarak Orhun Yazıtları’nda tespit edilen kelime, yazıtlarda pek çok kere geçmektedir. *Türk kagan Ötüken Yiş olursar ilte buñ yok* (KT: G3) “Türk kağanı Ötüken Ormanı’nda otursa ilde sıkıntı yoktur”. Ergin, kelimenin anlamını “il, memleket, ülke, vatan, millet, devlet, halk, devlet düzeni” olarak vermektedir. (Ergin, 1989, s. 17). Kelimenin “barış” anlamı da mevcuttur. Karahanlı Türkçesinde “ülke” anlamının yanı sıra “barış” anlamında da kullanılmıştır, *el “barış”, ekki beg birle el boldı* “iki bey birbiriyle barıştı” (Atalay, 1986).

Clauson *il* kelimesinin esas anlamının “siyasî birlik” olduğunu, sonradan Türklerin uluslararası siyaset izlemesi ile birlikte “barış” anlamı da kazandığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 121). Şinasi Tekin, kelimenin ilk manasını “barış” olarak kabul etmekte, “siyasî birlik, ülke, halk” anlamlarını vermektedir (Tekin; 2001, s. 103-119, 235). Gülensoy, *il* kelimesi için iki ayrı isim kökü belirlemiştir: *il<él* “barış, barış hâli, barış hâlinde yaşayan boylar, siyasî birlik, devlet, ülke, yurt” ve *il* “ön taraf, doğu; ilk ve ileri” kelimelerinin bu kökten geldiğini belirtmiştir (Gülensoy, 2007).

Kelimenin, tarihî lehçelerde tespit edilen şekilleri şunlardır: Köktürk *ilbilge* “Bilge Kağan’ın eşinin unvanı”; *ilig* “hükümdar, hakan”; *ille-* “devlet kurmak”; *illig* “devleti olan, devletli”; *ilsire-* “ilsizleşme, kağansızlaşma”; *ilsiret-* “devletsiz bırakmak, devletsiz komak”; *ilteber* “yüksek bir unvan, genel vali”; *iltiriş* “İltiriş Kağan” (Ergin, 1989, s. 114-115; Tekin, 1988, s. 138-139). Kar. *el* “il, ülke”, *beg eli* “beyin buyruğu altındaki ülke” (Atalay, 1986); Har. *él* “ülke” (Demirci & Karşlı, 2014), *il* “diyar, memleket” *Tâ haddî ki firenk ilinde esîr oldum* (Özkan, 1992); Kıp. *el* “millet; memleket” (Grönbech, 1992); Altınordu *il kırığına y(i)te kelgente* “il sınırına ulaşış geldiklerinde” (A.I.10) (Özyetgin, 1996); EAT *il* “memleket, yer, bölge” (Yelten, 1998); Dede Korkut’ta *el* ve *il* her iki şekilde bulunmaktadır ve anlam olarak fark yoktur. Ayrıca *il* kelimesinin yanı sıra *ülke* kelimesi de kullanılmıştır: *kala ülke vereyin saña, yigit dedi* (Gökyay, 2007, s. 106); Osm. *il* “memleket ve halk” (Kiremit, 1999).

Çağdaş lehçelerdeki şekil ve anlamları şunlardır: Hak. *il* “halk” (Arıkoğlu, 2005); Kar.-Mal. *el* “köy; yurt, vatan, memleket; halk, toplum” (Tavkul, 2000); Kaz. Tat. *il* “il, devlet, memleket, el”, *il-ana* “vatan ana”, *ildeş* “vatandaş”, *il-yort* “vatan”, *il-söyer* “vatanperver”, *il-cir* “vatan” (Ganiyev vd., 1997); Kum. ülke anlamında değil “köy” anlamındadır, aynı zamanda anlam genişlemesiyle “dost” anlamı da kazanmıştır, *el* “köy”, *el bol-* “dost olmak” (Nemeth, 1990); Özb. *el* “yurt, diyar” (Yusupova, 2018); Türkm. *il* “el, insanlar halk; ülke, memleket, diyar” (Tekin vd., 1995); YUT *el* “vatan, memleket, il, ülke”, *el-jurt* “vatan ve millet” (Necip, 1995).

İl kelimesinin “parlak, parıldayan, ışık, ışıldayan” anlamı da olabilir. Türk lehçelerinde, *il* kökünden türeme ihtimali bulunan ve “parlama, ışık” anlamı içeren kelimelerden bazıları y=s(c/ç/j/ø) denklığı göz önüne alındığında şunlardır:

Kar. *iler-* “ilerdi”, *menig közüme neñ ilerdi* “herhangi bir şey (karanlık ya da uzak bir mesafe söz konusuysen) anahatlarıyla göründü”, *taglar başı ilerdi* “dağların zirveleri şöyle böyle seçildi (siluet halinde göründü)” (Atalay, 1986); Har. *yula* “ateş” (Demirci & Karşlı, 2014); EAT *yıldıragan* “çok parlayan, çok parlak”, *ıldıra-/yıldıra-/ıldıra-/yaldıra-/yıldura-* “parıldamak, ışıldamak, ziya saçmak”, *yıldırayık* “parlak” (Dilçin, 1983); *Çoban ilerü vardı, gördü kim bir yığanak yatur, yaldır yaldır yaldırur* (109b-12) (Gökyay, 2007); Çağ. *iltıra-* (Moğ.) *iltira-* “parlamak, ışıldamak” (Poppe, 2017) kelimeleri, tarihî lehçelerde “parlak, parlama, ışık” anlamında kullanılan şekillerdir.

TT *ıldırak* “parlak” *ıldıra-* “arasıra parlamak”, *ıldır-/ıldıra-* “parıldamak” (Derleme Sözlüğü VII, 1974); Özb. *yaltilla-/yaltira-* “parıldamak” (Yusupova, 2018) örnekleri, çağdaş lehçelerde “parlak, parıldamak” anlamında kullanılan kelimelerdir.

Türk mitolojisinin en önemli unsurlarından “Ülker”de de ışık anlamı mevcut olabilir. Bu takımıyıldızının en bilinen özelliği parlaklığı ve yedi yıldızının gözle görülebilir olmasıdır. *Orta Asya’da “Ürgel” denen Ülker’e, Anadolu’da “Yediger, Yedigen, Yedi kardeş, Yediler, Yedikandil”* de denir (Ögel,1995). Kutadgu Bilig’de *Ülker* ve *Yitiken* olarak iki şekil bulunmaktadır. Ülker’e yedi sayısı ile isimler verildiği gibi parlaklığı ile ilgili isimler de verilmiştir. Alt. *Bay Ülgen* (Naskali & Duranlı, 1999) olarak adlandırılmıştır. *Altay Tatarları, tanrılarını “Ülgen, Bay Ülgen, Ak Işık ve Ayaz Kan” olarak adlandırıyorlardı* (Eliade, 2003, s. 80).

“Yedikandil” ve “Ak Işık”ta olduğu gibi “Ayaz Kan”da da “ışık” anlamı vardır. Clauson, Türkçe yıldız adlarının genelde hayvan adları gibi, başka nesnelere isimlerini aldıkları için Ülker’in özgün anlamında olduğunu düşünmektedir. (Clauson, 1972, s. 143).

Eski Türkçede “doğu” manasındaki *ilgerü* kelimesi de *il+gArU* “ışığa doğru” anlamı taşımaktadır. Orhun Yazıtları’nda *ilgerü kün togsık[k]a* (KT:G2) şeklinde geçmektedir (Ergin, 1989). Morfolojik olarak aynı yapıdaki “öne, ileriye” manasındaki *ileri* kelimesi de aynı kök ve eke sahiptir. Dede Korkut’ta *ilerü vardı, pay diledi* (40B1) (Gökyay, 2007).

Kelime ilk olarak “parlaklık, ışık” anlamında olmalıdır, sonradan yerleşim yerindeki ya da surlardaki “meşale, çıra” gibi aydınlatma araçları yüzünden “yerleşim, şehir, kent” anlamları, daha sonra yön eki ile birlikte “ön” anlamı kazanmıştır.

İl kelimesinin bulunduğu *il kün* ikilemesinde, araştırmacılar her iki kelime için de farklı anlamlar tespit etmiştir. Clauson *el gün* ikilemesinde *gün* kelimesine “halk” anlamı vermenin problemli olduğunu, güneş anlamının da olamayacağını, “birliktelik” anlamı katan son ek olduğu görüşündedir (Clauson,1972: 121). Doerfer ise *gün* kelimesinin ek olmadığını, devlet anlamının genişleyerek “barış” manası kazandığını ifade etmektedir (Doerfer, 1975). Gülensoy, iki kelimeyi ayırmadan, *el kün* olarak göstermekte ve anlamını “halk, millet” olarak açıklamaktadır (Gülensoy, 2007).

İl kün ikilemesinde *kün* ek olarak değil ayrı bir kelime olarak ele alınmalıdır, *kün* tek başına kullanıldığında “halk, kavim” manası tespit edilememektedir. İkilemede ikinci kelime olan *kün*, ilk anlamı olan “güneş” olarak ele alındığında, her iki kelimenin de ışığa bir gönderme olması ve *il* örneğinde olduğu gibi, anlam genişlemesi ile *kün* kelimesinin de “halk” anlamı kazanmış olması muhtemeldir.

2. Balık

Şehir anlamında kullanılan diğer bir kelime “balık”tır, kelime Eski Türkçede kullanılmış; bugün kullanımdan kalkmıştır. Orhun Yazıtları’nda iki farklı anlamı mevcuttur. Birincisi “çamur, balçık, bataklık” manasındaki *balık; iki erig sançdı, balıkka basıkdı* (KT:K8) (Ergin, 1989: 74), diğeri ise “şehir” anlamındaki *balık; taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdaki tagıkmiş, tagdaki inmiş, tirilip yitmiş er bolmuş* (KT:D12) (Ergin, 1989: 69). Şehir anlamında tek başına kullanıldığı gibi şehrin adı olarak da kullanılmıştır: *Şantuñ Balık* (TunI:D2), *Biş Balık* (BK:D28), *Togu Balık* (BK:D30) (Ergin, 1989: 83).

Kelimenin etimolojisi hakkında Türkologlar tarafından ortak bir yargıya varılamamıştır. Räsänen köken bilgisine değinmeden, Poppe’nin Moğ. **balaka > balga+sun* olarak açıkladığını belirtmektedir (Räsänen, 1969), Clauson, Moğ. *balağasun* kelimesinin çok erken dönemde alındığını, Orta Çağ’da yerini *kent* kelimesine bıraktığını ifade etmektedir (Clauson, 1972, s. 336).

Stachowski, *balık* kelimesinin kökeni ile ilgili fikirlerden en eskisinin, kelimeyi *balkı*- “parıldamak, ışıldamak, ışık saçmak” fiili ile ilişkilendiren László Rásonyi’ye ait olduğunu; Tolstov’un *bal* ya da *bar* “bataklık ve su birikintisi” gibi kelimelere bağladığını ve Sevortyan’ın bu fikri ilave ettiği örneklerle kelimeyi farazî bir *bal*- köküne dayandırdığını belirtmektedir. Stachowski kelimenin “çamur, kil” anlamında *bal* kökünden geldiğini, *bal(ı)k* “kilden yapılmış duvar, şehir adı” olduğunu ve ayrıca balıklara da çamurlu suda yaşayan çeşitleri olması dolayısıyla bu adın verildiğini öne sürmektedir (Stachowski & Ağca, 2014).

Nalbant, kelimenin şekil ve anlamlarını tespit ettikten sonra köken hakkındaki görüşleri açıklamaktadır. Farklı dil ailelerinde “su canlısı”; “yerleşim yeri”; “balçık” anlamlarında tespit ettiği birçok kelime, Türkçe *balık* kelimesi ile anlam olarak da fonetik olarak da uyum göstermektedir. Kelimenin farklı dil ailelerinde “su” temel anlamı etrafında, ortak bir **pal* köküne dayandığını ve suyun parlaması dolayısıyla *bal+ık+ı* “parlamak” kelimesinin türediğini, “su canlısı” anlamındaki *balık* kelimesinin ise “suyumsu, su gibi, suda yaşayan” anlamında olduğunu, *balçık balık* ilişkisini ise “suyun bulunduğu yer”, “şehir” olarak ifade etmekte, yeni bir bakış açısı getirmektedir. (Nalbant, 2018).

Kökü *bal* olan kelimenin “parıltı, ışık, parıldama” manalarında tarihî Türk lehçelerindeki kullanımları şu şekildedir: Har. *balkı*- “parlamak, ışıldamak”, *balkın*- “parlamak, ışıldamak” (Demirci & Karlı, 2014); Kıp. *balkı*- “parlamak, ışıldamak, ışık saçmak” (Grönbech, 1992); EAT *balk ur*- “parlamak, ışık saçmak” (Yelten, 1998); *balkı*- “parlamak” *öteki kara dağın bir yanında almı başı balkır bir er gördüm* (105B2) (Gökyay, 2007, s. 139).

Çağdaş Türk lehçelerinde: TT *balkı*- “parlamak, parıldamak, şimşek çakmak, su halkalanmak, dalgalanmak”, *balkı* “güzel, süslü, parlak”, *balkır* “parıltı, şimşek” (Türk Dil Kurumu, 2019); Hak. *palanna/palınna*- “parlamak; dalgalanmak; kızarmak” (Arıkoğlu, 2005); Kırg. *bal-bal can*- “alev alev yanmak” *balbıl* “alev” (Yudahin, 1998); Özb. *balqi*- “balkımak” (Yusupova, 2018); Türkm. *balkılda*- “parlamak, parıldamak (göz ve yıldızlar hak.)”, *yıldız balkıldadı* “yıldız parladı” (Tekin vd., 1995); YUT *val* “parıltı, pırıltı, parlaklık” *valıldigan* “ışıldayan, parıldayan”, *vallida* “parıltı, pırıltı, parlaklık” (Necip, 1995).

Balık kelimesinin etimolojisi hakkındaki görüşlerden ilki olan Rásonyi’nin “parlamak” anlamındaki tahmini isabetlidir. Nalbant da “parlamak” anlamını kabul etmekte, kavram alanını ise “suyun varlığı” üzerine kurmaktadır.

İl kelimesinde olduğu gibi *balık* kelimesi de yine “parıltı” anlamındaki bir kelimedenden, “yerleşim yeri” anlamı kazanmıştır *bal+ık*; “su canlısı” manasındaki *balık* kelimesi de “kent” manasındaki *balık* kelimesi ile aynı morfolojik, fonetik yapıdadır ve her ikisi de doğrudan kendi parlaklıkları dolayısıyla aynı ismi almıştır. Nitekim Farsçada da benzer bir durumla *māhi* kelimesi bu canlıya ad olmuştur. Esasen “ay gibi, kameri” anlamlarındadır (Steingass, 2005).

3. Kent

“Şehir” manasında kullanılan diğer bir kelime “kent”tir. Kelimenin Sogdcadan alıntı olduğu kabul edilir, Farsça, Hintçe ve Arapçada mevcut değildir. Batı Türkçesinde *kent* kelimesi “köy” anlamında da kullanılmaktadır. Fakat bu kullanım *köy* kelimesine nazaran oldukça nadirdir. Sümer, 1933 tarihli dahiliye vekâletinin kılavuzuna göre Türkiye’de *kent* adı taşıyan yirmi iki kadar köy olduğunu ve Azeri-Farsça sözlüğe göre Azerbaycan’da kelimenin anlamının “köy” olduğunu tespit etmektedir. (Sümer, 2019).

Kelime Avrupa dillerinde merkez manasında kullanılan ve Latince kökenli *centrum* kelimesiyle benzerlik göstermektedir. İtalyancada *centro*, İngilizcede *center*, Yunancada *kéntron* şekillerindedir. Köken olarak “keskin, sivri uç” manasındadır (Woodhouse, 1910). Her ne kadar “orta, merkez” anlamlarında ise de *kent* kelimesi de *il* ve *balık* kelimeleri gibi “parlaklık, ışık”

anlamları da taşımaktadır. Kelime fonetik ve semantik olarak Arapçadan Türkçeye geçen *kandil* kelimesi ile benzerlik göstermektedir. *Kandil*, Räsänen'e göre Latineden, Arapça ve Farsçaya geçmiştir (Räsänen, 1969). Osm. ise *kandil* "kandil" (aslı *kındil*) şeklindedir (Devellioğlu, 2006). TT *kandil* "içinde sıvı bir yağ ve fitil bulunan kaptan oluşmuş aydınlatma aracı" anlamındadır (Türk Dil Kurumu, 2019).

Räsänen, Sogdca kökenli olduğunu, "şehir" anlamına geldiğini ve Memlûk Kıpçakçasında "köy" anlamı olduğunu belirtmektedir (Räsänen, 1969). Clauson, kökenini Sogdca *knd* olarak, anlamını ise "köy, küçük yerleşim" olarak tespit etmektedir (Clauson, 1972, s. 728). Eren, Sogdca *kndh* kökünü işaret ederek, Az. ve Türkm. "köy" anlamında olduğunu açıklamaktadır (Eren, 1999). Şinasi Tekin de kelimenin Sogd asıllı olduğu, her ikisi de yabancı kökenli olduğu hâlde *şehir* kelimesinin bize *kentten* daha yakın olduğu görüşündedir (Tekin, 2001, s. 35).

Kaşgarlı, *ken* "kent; doğu bölgelerindeki bütün kentlere verilen genel ad, *kend* kelimesinin kısaltılmış biçimidir" açıklamasını yapmakta ve bu sözden alıntılanarak Kaşgar'a *ordu kend* dendığını ifade etmektedir (Atalay, 1986). Türk lehçelerindeki şekil ve anlamları arasında çok bir fark yoktur.

Tarihî Türk lehçelerinde, Kar. *kénd* "kent, şehir" (Arat, 2006); Kıp. *ken* "kent, şehir" (Grönbech, 1992); Altınordu ve Kır. Tar. *ken* "kent" (Özyetgin, 1996); Osm. *kend* "kent, şehir" (Kiremit, 1999), şekilleri mevcuttur.

Çağdaş Türk lehçelerinde, Kırg. *ken* "oturaklık yeri, meskûn mahal, şehir" (Yudahin, 1998); Kum. *gentli* "köylü, köye has olan" (Nemeth, 1990); Özb. *ken* "şehir" (Yusupova, 2018); YUT *ken* "kent, büyük köy, kasaba" (Necip, 1995), şekilleri tespit edilmektedir.

4. Saray

Günümüzde "şehir" manasına gelmeyen, anlam kayması ile "kral ya da hakanın yaşadığı büyük gösterişli yapı" anlamı kazanan *saray* kelimesi de geçmişte çokça binanın yan yana bulunduğu halkın içinde yaşadığı bölge anlamında kullanılmıştır. Kelimenin Farsçadan Türkçeye geçtiği kabul edilir. Farsçada *serā* ve *serāy* iki şekil; "saray, ev, büyük yapı" anlamları taşımaktadır (Steingass, 2005). Kelime yolcuların, kervanların konaklaması için yapılan hanlara da isim olmuştur, *kārbān-serāy* "kervansaray, şehirlerde, köylerde, yol üzerinde yolcuların, misafirlerin gecelemelerine mahsus büyük han" (Devellioğlu, 2006) anlamına gelir.

Kelime Avrupa dillerine de geçmiştir. Räsänen, Farça *serāy* olduğunu Rusçaya da geçtiğini belirtmektedir (Räsänen, 1969). Mozart'ın meşhur operası Saraydan Kız Kaçırma'nın orijinal adında (Die Entführung aus dem Serail) *serail* olarak geçmektedir. Kelime İtalyancada da *serraglio* şeklinde mevcuttur.

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri şunlardır: Kar. *saray* "saray, köşk", *saray karşı* şeklinde ikileme olarak da kullanılmıştır (Arat, 2006: 1418); *qarşı* "hakan ve sülalesinin ikamet ettiği saray" (Atalay, 1986); Har. *sarāy* "konak, saray, ev" ... *hiç bilmezem bu od benim sarāyuma nireden düşdi*" (20a-18), *sarāy* "yurt, mekân" *Derviş her ne yire irişe, gice oldugı vakt ora anuñ sarāyıdır* (43a-7), *serāçe* "küçük saray; billur köşk" ... *telef kaldugum ömr-içün te'essüf yirdüm ve gönül serāçesini göz yaş elması-la delerdüm.* (3b-4) (Özkan, 1992); *sarayçıg* ve *saraykına* "küçük saray" (Ünlü, 2012); Kıp. *saray* "saray" (Grönbech, 1992); Kır. Tat. *saray* "kırk yirde sarayda bitinildi" (Özyetgin, 1996); EAT *saray* "ev, konak, saray" (Yelten, 1998); Osm. *serāy* "saray, büyük konak" (Devellioğlu, 2006).

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri şunlardır: Kar.-Mal. *sarayım özden/sarayma özden* "prenslere hizmet eden soylular tabakası", *sarayımlık* "kurum, kibir" (Tavkul, 2000); Kzk. *saray* "saray, orda" (Koç vd., 2007); *saray* "saray" (Ganiyev vd., 1997); Kırg. *saray* "han; hükümdarın

yaşadığı ev” (Yudahin, 1998); Özb. *saroy* “saray” (Yusupova, 2018); Türkm. *saray* “saray” *sarayman* “saray bekçisi” (Tekin vd, 1995); YUT *saray* “saray” (Necip, 1995).

Mukaddimetü’l Edeb’de *saray* kelimesini Poppe “saray” anlamını vermekte ama verilen örneklerde bu kelime “ağıl” manasındadır; *saraydu hiç kün ügey* “sarayda kişi yok turur” (Poppe, 2017). Aynı kullanım Eski Anadolu Türkçesinde de vardır: *buğdayı saraydan çıkardılar* (9B13) (Gökyay, 2007). Kelimenin “ambar, odunluk, ahır” anlamında kullanımı TT’de de mevcuttur, bu anlam farklı bir kökten de geliyor olabilir.

Bu kelimenin de *parıltı* ile alakalı bir kökten gelme ihtimali üzerine anlam bağlantısı olabilecek kelimeler *yarı-* ve *çirag* kelimeleridir. Bu kelimelerden *çirag* Farsça kökenli olarak kabul edilir, Farsçada *çirāh* ve *çirāg* şekillerindedir, sözlükte karşılığı “lamba, ışık, kandil fitili, rehber” olarak verilmektedir (Steingass, 2005).

Bu iki kelimenin ve bu kelimelerden türemiş ya da türeme ihtimali olan kelimelerin, tarihî Türk lehçelerindeki kullanımlarından bazı örnekler, kelime başı /y/ ünsüzünün Türk lehçelerinde c/ç/j/s/ş ünsüzlerine dönüşmesi ve uzak lehçelerde /s/ denkliği esas alınarak şunlardır:

EUT *yarı-* “aydınlanmak” *yaruk* “ışık, aydınlık” (Tekin, 2019); EUT *yarukın yaltrıkın yarutur siz* (652-1) (Kaya, 1994); Kar. *yarı-* “aydınlanmak”, *yarıq* “aydınlık”, *yarutgan* “aydınlatan”, *yaruttı ajunka küniğ hem ayıg* (Arat, 2006), Har. *yarı-* “parlamak”, *yaruk* “parlak, ışık”, *yarukluk* “parlaklık”, *çerag*, *çerāh*, *çıra*, *çirag* “ışık”, *tañurkap oğlı fikr ü rāyın kılğan alıp yüziñe sürtdi kün çirasın* (Demirci & Karlı, 2014); *çirāk* “mum, kandil”, *Ne gam aña karıcuğun çirāğı söyündüğinden* (74a-7) (Özkan,1992); EAT *çirāg/çirāk* “ışık veren şey, kandil”, *yarıt-* “parlatmak, ışıklandırmak” (Yelten,1998); *yarımasun yarçımasun senüñ oğluñ küir kopdu* (2911B3) (Gökyay, 2007); Osm. *çerāg* “fitil, mum”, *çerāg-ı seher* “sabah yıldızı”, *çerāg-ı sipihr* (mecaz) “güneş, ay, yıldızlar”, *çirāg* “fitil, kandil, mum; çirak” (Devellioğlu, 2006).

Çağdaş lehçelerde: TT *çıra* “çam vb. reçineli ağaçların yağlı ve yanmaya elverişli bölümü; lamba” (Türk Dil Kurumu, 2019); Alt. *carı-* “aydınlıtmak”, *carık* “ışık; neşeli; dünya”, *carıtıkış* “kandil”, *carkın* “ışık, parıltı” (Naskali & Duranlı, 1999); Hak. *çarı-* “aydınlanmak, parlamak, ışık saçmak”, *çarıdığ* “aydınlık, ışık, parlaklık”, *çarıhtığ* “parlak, ışıklı”, *çarıthı* “lamba, idare; ışık”, *çırıla-* “ışımak, parlamak”, *sırah* “çıra”, *izen sağaa*, *çarih künnih suzi* “selam sana, parlak güneşin ışığı” M. Kilçiçekov (Arıkoğlu, 2005); Kar.-Mal. *saraş/sarı aş* “sahur vakti”, *carı-* “aydınlanmak”, *carık* “ışık”, *çirak* “meşale, lamba”, *sırah* “çıra” (Tavkul, 2000); Kırg. *carık* “ışık, aydın”, *carıl-* “aydınlıtmak, aydınlanmak”, *carka* “parıltı”, *carkı-* “parlamak, yıldırımak”, *çirak* “mum kandil”, *çirakçı* “meşaleci”, *çiraktan-* “aydınlanmak, yıldırımak, parlamak” (Yudahin, 1998); Kum. *ırtılay* “ışık, aydınlık”, *ırtılay et-* “parıldamak, ışık saçmak”, *yarık* “ışık”, *yırtıla-* “parlamak”, *yırtıllau* “parlaklık”, *çirak/çerağ* “mum, lamba”, *çirak sallagan* “şamdan”, *er çiragi eki göz* “erkeğin mumu iki gözüdür” (Nemeth, 1990). Buna benzer bir kullanım Farsçada da vardır: *çirāg-ı çeşm* “göz ışığı, gözün ferisi” (Steingass, 2005). Özb. *çiroq* “çıra”, *çarog* “çirag” (Yusupova, 2018); Şor. *çarı-* “gün ağarmak, aydınlanmak”, *çarık* “ışık, ziya”, *çarıt-* “bir meseleyi aydınlıtmak”, *çarıtıkış* “kandil” (Tannagaşeva & Akalın, 1995), Tuv. *çırık* “ışık, aydınlık” (Arıkoğlu & Kuular, 2003); Türkm. *çıra* “lamba” *çiraz* “güneş ışığı” (Tekin vd., 1995); YUT *çaraklaş/çaraklimak* “görünüp kaybolmak, parlamak”, *yultuzdek çaraklaydu* “yıldız gibi parlar”, *çirag/çirak kandil* “yağ lambası” (Necip, 1995); uzak lehçelerde, Çuv. *şurda* “mum” (Paasonen, 1950); Yak. *sardaña* “ışın”, *sarsın* “yarın”, *sırdat-* “ışıklandırmak”, *sırdık* “ışık” (Vasiliev,1995). Moğolca aynı kökten *sara/saran* “ay” anlamına gelmektedir (Poppe, 2017).

Çirag kelimesinin “çıra, meşale, lamba” anlamları yanı sıra “ışık” anlamına da geldiği görülmektedir.

Har. *çirāgını yak-* “yardım etmek”, *Bârî Ta ‘âlâ bunuñ çirāgını yakdı ve tevbe nasîb eyledi* (7b-11), *yarı kıl-* “yardım etmek”, *Devletüñ yarı kaldı ki cihānuñ eyüsin ve yavuzın sinamuş* (58a-15)

(Özkan, 1992); EAT *çırağ, Hak yandurañ çırağun yana dursun* (19B9) (Gökyay, 2007), örneklerinde ise “yardım, yardım etmek” anlamları mevcuttur.

“Işık, ışıkmak” anlamındaki *yar* kökünden türeyen kelimeler, Türk lehçelerinin tamamında farklı formlarda ve farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Türk lehçelerinde bu kadar çok şekli ve kavram alanı olan bir kökten türeyen kelimelerin alıntı değil, Türkçe kökenli ya da Avrasyatik olarak kabul edilmeleri gerekmektedir. *Çırag* kelimesi *yar* “parlama” kökünden türeyen *yaruk* “ışık” kelimesinin Türk lehçelerindeki şekillerinden biridir. Kelime başı *y > ç* değişimi ile Hakas ve Şor lehçelerinde *çarığ/çarıh* şeklini almış, Altay ve Karaçay-Malkar Türkçelerinde *y- > c-* ve bir çok lehçede ünlü daralması ile *çırag* şeklini almıştır. Uzak lehçelerde ise *s-* olmuştur.

Saray kelimesinin kökeni de *yar* “parlama” isim köküne dayanmaktadır. Kelime, *sar+ay* “parlama” anlamındaki *yar* kökü, kelime başı /y/ ünsüzünün Türk lehçelerinde *c/ç/j/s/ş/ø* ünsüzlerine dönüşme şeklinde olduğu gibi *yar > sar* şeklini almıştır. +Ay eki isimden isim yapma ekidir. Ergin, işlek olmayan eklerden biri olduğunu, ilgi ifade ettiğini, *gün-ey, kuz-ay* misallerinde bulunduğunu belirtmektedir (Ergin, 1990: 168). Bu ek daha çok yön bildiren kelimelerde ve gök cisimlerinde görülmektedir: Kar. *Oñay* “Jüpiter” (Arat, 2006: 132), EAT *iley* “ileri, ön” (4B9) (Gökyay, 2007: 21). *Saray* kelimesi de “parlaklık, ışık” anlamından yerleşim yeri anlamı kazanmış bir diğer kelimedir ve alıntı değildir, kökü ve eki itibarıyla arkaiktir.

Kar.-Mal. *İlker* “Venüs, Çobanyıldızı”, Ülker ise *Sarayganla* “Büyük Ayı yıldız grubu” olarak geçmektedir (Tavkul, 2000). Ülker’in *saray* kelimesi ile ifade edilmesine diğer Türk lehçelerinde rastlanmamaktadır.

Bu kelime *sarayganla > sar+Ay+kAn+IA* şeklinde açıklanabilir. Gabain, +kAn ekinin unvan bildirdiğini açıklayıp dağ isimlerinde *Kadırkan* ve *Ötüken*, ayrıca yıldız ismi *Yitiken* (yedi beyler) yani Büyük Ayı’da bulunduğunu ifade etmektedir (Gabain, 2003, s. 44). Clauson, *Yetigen* ile ilgili ifadesinde, +gAn ekinin kelimeye birliktelik katan +gün ekinin değişikliğe uğramış şekli olduğunu belirtmektedir (Clauson, 1972). Gabain, +IA ekinin çok eski ve ekseriya yüklem yahut cümle belirleyicisi olduğunu ve çok seyrek bulunduğunu belirterek; *körkle* “güzel” *kurla* “kere” *kur* “sıra” kelimelerini tespit etmektedir (Gabain, 2003, s. 47).

Sarayganla kelimesindeki her üç ek de arkaiktir ve üç ekin de bu kadar nadir olması, +kAn ekinin Ülker’in üç adına da (Ülgen, Yetiken, Sarayganla) eklenmesi tesadüf değildir.

“Ülgen gökte, göğün yedinci, dokuzuncu ya da onaltıncı katında oturur. Tahtı göğün en yüksek yerinde ya da kozmik dağın zirvesindedir. Abakan Tatarları gök tanrının kubbesinden, Buryatlar gümüş ve altından nurlu evden, Altaylılar altın kapılı ve altın tahtlı “Saray”dan söz ederler” (Eliade, 2003: 81). Esin ise *Altun* (veya *Temür*) *Kazguk*’un gök hükümdarı denen göksel tanrının sarayı sanıldığını, *Yitiken*’in hükümdarın arabası sayılıp, Kutupyıldızı’na bağlı olarak gökyüzünde dairesel şekilde hareket ettiğini belirtmiştir (Esin, 2001, s. 41).

Eliade’nin aktardığı görüşe göre Ülker tanrının *sarayı* iken, Esin’in ifade ettiği inanca göre *arabasıdır*. Bu inanışlardan da anlaşılacağı üzere *saray* kelimesi yeryüzünden önce gökteki cisimlere ad olmuştur.

5. Yurt

Kelimenin Türk lehçelerinde “şehir” anlamı yoktur “ülke” anlamı taşır, Türk dili ve kültüründe önemli bir yere sahiptir.

Yurt kelimesi için Räsänen, “vatan, toprak, halk” anlamlarını tespit etmektedir (Räsänen, 1969). Clauson, anlam genişlemesi olduğunu belirterek, açıklamasının sonuna *yurdu* kelimesini ekleyerek *iğne yurdu* “iğne gözü”, *ir* kelimesinin değişmiş şekli gibi görüldüğü açıklamasını yapmaktadır (Clauson, 1972, s. 958). Doerfer, kelimenin çeşitli Kafkas ve Doğu Avrupa dillerine

geçtiğini örnekleriyle belirtmektedir (Doerfer, 1975). Eren, “bir halkın üzerinde yaşadığı toprak parçası; insanın doğup büyüdüğü, yaşadığı yer, memleket; göçebelerin yazın veya kışın oturdukları yer” açıklamasıyla, kelimenin kökeninin bilinmediğini, Kononov’un “yürümek, göçmek” fiilleri savına, Doerfer ve Clauson’un fiilin *yur-* değil *yori-* olması sebebiyle karşı çıktıklarını, Rusçaya *jurt* “çadır” olarak geçtiğini ifade etmektedir. Türk lehçelerinden verdiği örnekler arasında Yak. *surt* “oba” ve Çuv. *śurt* “ev” de vardır (Eren, 1999). Gülensoy, *yurt* (Moğolca eş zamanlı *nutug*) türevlerini Y(>c,ç,j,m,n,s,ş)Ū(>o,u)RT şeklinde göstermekte ve Almancaya *jurte* olarak geçtiğini belirtmektedir (Gülensoy, 2007).

Orhun Yazıtları’nda *yurt* şeklindedir; *ölügi yurtta yolta yatu kaldaçı ertigiz* (KT-K8/9), Ergin kelimenin manasını “yurt” (Ergin, 1989), Talat Tekin “kamp yeri, konaklama yeri” olarak açıklamaktadır (Tekin, 1988).

Kar. *yurt* “harabe hâlindeki eski yerleşimler”, *yortug* “savaş gününde ya da konaklama yerinden ayrıldığında hakanın yanında bulunan eşlikçiler, korumalar” (Atalay, 1986); EAT *yurt*; *kaba ağacı yeriyile yurduyula kopardı* (Gökyay, 2007), *yurt idin-/yurt it-/yurt tut-/yurdlan-/yurtlan-* “yerleşmek, mesken edinmek” (Dilçin, 1983); Alt. *curt* “yurt” (Naskali & Duranlı, 1999); Hak. *çurt* “konut, mesken”, *çurta-* “yaşamak, hayat sürmek”, *çurtağ* “mesken, yurt”, *çurtas* “hayat, yaşam” (Arikoğlu, 2005); Kar.-Mal. *curt* “yurt” (Tavkul, 2000); Kırg. *curt/curut* “halk; ülke, memleket” (Yudahin, 1998); Özb. *yurt* “yurt” (Yusupova, 2018); Tuv. *çurt* “yurt, memleket; oba, oymak” (Arikoğlu & Kuular, 2003); Şor. *çurt* “yurt” *çurta-* “oturmak, yaşamak” (Tannagaşeva & Akalın, 1995); Çuv. *śurt* “ev, (avlu ve bütün müstemilatiyle birlikte)” (Paasonen, 1950); Yak. *uraha* “çadır” (Vasiliev 1995) şekil ve anlamları tespit edilmektedir.

6. Ordu

Daha çok *orda* ve *ordu* şekilleri görülen kelime, “şehirden” çok “başkent” anlamında kullanılmış, Altınorda devletine isim olmuştur.

Räsänen, *ordu*, *ortu*, *orda*, *ordo* şekillerini tespit etmekte (Räsänen,1969), Clauson, *ordu/ordo* “duruma göre saray ya da otağ olabilen hakanlık yerleşimi” ve Budist ve Mani metinlerinde “cennet mekânı” anlamları olduğunu belirtmekte, Azeri ve Osmanlı Türkçelerinde anlamının önce “otağ” sonra “askerî otağ” en sonunda da “en büyük askerî birim” anlamına geldiğini ifade etmektedir (Clauson, 1972: 203). Şinasi Tekin, **or* “*yer taht” **or+t > or+ta* “orta” olarak açıklamakta ve ilkin “hükümet merkezi, kağanın çadırı” daha sonra “saray” mânâsına gelen ve imlâsı “*ortu*”dan farklı olan *ordu* kelimesinin başka bir ekle türetilmiş olup olmadığını bilinmediğini ifade etmektedir (Tekin, 2001, s. 235). Gülensoy, kökenini *< or* “kale, ana meydan” *< *yer, *taht* şeklinde açıklamaktadır (Gülensoy, 2007).

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri şunlardır: Orhun Yazıtları’nda *ordu* “merkez, pâyitaht, kağanın oturduğu yer, hakanın oturduğu şehir, ordugâh, karargâh”, *Oguz yagı ordug basdı* (KT-K8/9) (Ergin, 1989); EUT *karşı* kelimesi ile birlikte de kullanılmıştır, *ordu karşı içinteki* (90-3) (Kaya, 1994); Kar. *ordu* “bir hakanın ikametgâhı”, nitekim Kaşgar kentine *ordu kend* “hakanların ikametgâhının olduğu kent denir”, *ordulan-*; *bég bir yérig ordulandı* (Atalay, 1986); *ordu* “saray, şehir” *ordu saray* (KB 6113) ikilemesi de bulunmaktadır (Arat, 2006); Kıp. *orda* belediye (?) köy yeri (?) (Grönbech, 1992); Altınordu ve Kır. Tat. *orda/ordu* “şehir, hanın ikâmet ettiği yer, *orda-yı muazzam* ve *ordu-yı muazzam* (Özyetgin, 1996); EAT *ordu* “hanın çadırı, hanın karargâhı, hükümdarın yurdu ve durağı, padişahın oturduğu yer; askerinin konakladığı yer, karargâh, ordugâh, *ordu uşağı* “bey çocuğu, beyin çadırına mensup çocuk” (Gökyay, 2007).

Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri şunlardır: Kar. Mal. *orda* “karargah, ordu” (Tavkul, 2000); Kırg. *ordo* “hanın karargâhı, bir asilzadenin karargâhı, belli-başlı bir adamın muhteşem obası”, *ak ordo* “mükellef, beyaz oba”, *oordoluu* “saraya malik olan” (Yudahin, 1998); Özb. *ordu* “ordu” (Yusupova, 2018).

Kaşgarlı, *ori qoli* tamlamasını “vadinin yamaçlarını oluşturan silsileden alçak olan ve vadi boyunca uzanan dağ kolu” şeklinde açıklamaktadır (Atalay, 1986). Burada *or* “vadi; koyak; dağların ortası; çukurda kalan yer” anlamlarında kullanılmıştır. Kelimenin “çukur, hendek” anlamları dağlara göre çukurda kalmasından dolayı da olabilir.

Or ve *yurt* kökenli kelimelerin benzer manalara geldiği örnekler bulunmaktadır:

“*Or*”un Çağatay Türkçesindeki “şehir ve kale viranesi” (Kúnos, 1902) anlamını, Karahanlı Türkçesinde Kaşgarlı, *yurt* için “harabe hâlindeki eski yerleşimler” (Atalay, 1986) olarak vermektedir. “*Or*”un *yurt* kelimesine benzer şekilde “ülke” anlamı da bulunmaktadır, Altay Türkçesinde Moğolca kökenli *oroon* “devlet, ülke, memleket” (Naskali, 1999) anlamlarındadır.

Ayrıca EAT *yurt idin-/yurt it-/yurt tut-/yurdlan-/yurtlan-* “yerleşmek, mesken edinmek”; Hakas Türkçesi *çurta-* “yaşamak, hayat sürmek”; Şor Türkçesi *çurta-* “oturmak, yaşamak” kelimelerine benzer şekilde, Karaçay-Malkar Türkçesinde *orunlan-* “yerleşmek, yurt edinmek, kök salmak” (Tavkul, 2000); Kırgız Türkçesinde *orunda-* “yerleşmek” (Yudahin, 1998) fiileri de “yerleşmek, yurt tutmak” anlamları taşımaktadır.

Or, yerleşim yeri olarak seçilen bölgenin adından, anlam genişlemesi ile “çadır, ev, ülke” gibi pek çok anlam kazanan *yurt* ile bazı benzer anlamlara sahiptir ve bu iki kelime birbirleriyle bağlantılı görünmektedir.

Sonuç

Türkçe olsun olmasın yerleşim adları insanlık tarihi kadar eski oldukları için bu kelimelerin ait oldukları dilde hangi kökten türediklerinin ve hangi anlama geldiklerinin belirlenmesi çok zor olduğu gibi hangi dilin diğerinden alıntı yaptığının tespiti de zordur. Başka bir dilden alındığı düşünülen kelime gerçekte o dilde çok eski çağlara ait kelimelerin köklerinde bulunabilmektedir. Birbirlerine çok uzak coğrafyalarda yaşayan halkların da bir şekilde birbirlerinden kelime alıntılıdığı, bu dillerdeki fonetik ve semantik olarak çok benzer olan kelimelerden anlaşılmalıdır.

Eski çağlarda gökyüzündeki ışıklar mitolojilerin de ana kaynağıdır, gökyüzünde “tanrıların oturduğu parlak mekânlara” *saray* adı verilmiş, yeryüzünde “hakanın yaşadığı yer” de aynı şekilde, ışıltılı olması sebebi ile *saray* kelimesi ile karşılanmıştır.

İl kelimesine yön ekinin eklenmesi ile oluşmuş *il+gerü* kelimesi, yön belirleyen bir kavramı ve aynı zamanda güneşin doğduğu yer anlamlarını karşılamıştır.

Eski çağlarda “meşale, kandil, çıra” gibi ilkel aydınlatma araçlarıyla yerleşim yerinin ya da duvar gibi savunma yapılarının ışıklandırılması, yerleşimin dışarıdan, uzaklardan görülebilmesini, sağlamıştır. Bu sebeple Türkler, yerleşim yerlerinin bir kısmına, doğrudan “parlama, ışık” anlamlı adlar vermiştir.

Farsçadaki “su canlısı” anlamındaki *māhi* kelimesinin aynı zamanda “kamerî, ay gibi” anlamında olması iki farklı milletin aynı düşünce tarzı ile bu canlıya ad verdiğini göstermektedir. Bu durumda balığın, pullarının parlaması yani kendi parlaklığı sebebiyle bu adı aldığı ortaya çıkmaktadır. “Şehir” anlamındaki *balık* da yanan meşale parıltıları sebebi ile “parlak” anlamındaki bu adı almıştır.

Türklerin, antik çağlarda inşa ettikleri basit yerleşimler günümüzde çok daha karmaşık hâle gelmiştir ama bu yapılara verilmiş olan adlar fonetik değişim gösterse de aynı kalmıştır. *Yurt* ve *ordu* kelimelerinde ışık anlamı tespit edilememiştir. Yerleşim alanının etrafına çukur, hendek kazılması suretiyle, eski çağlarda birbirini tamamlayan iki yapı olan *yurt* “çadır, oba” ve *or* “hendek, çukur” kelimeleri ya da bu köklerden türemiş kelimeler, zaman içinde küçük yerleşimlerin büyüyerek şehirleri, ülkeleri oluşturmasıyla bu yerleşimlere de ad olmuş, kazandıkları yeni anlamlar kavram

alanlarının karışmasına yol açmış, “devlet, ülke” örneğinde olduğu gibi aynı yerleşimi ya da “yerleşmek” örneğinde olduğu gibi aynı kavramı karşılamaya başlamıştır.

Kısaltmalar:

Alt.	: Altay Türkçesi
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Çağ.	: Çağatay Türkçesi
Çuv.	: Çuvaşça
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
EUT	: Eski Uygur Türkçesi
Hak.	: Hakas Türkçesi
Har.	: Harezmi Türkçesi
Kar.	: Karahanlı Türkçesi
Kar.-Mal.	: Karaçay Malkar Türkçesi
Kaz. Tat.	: Kazan Tatar Türkçesi
Kıp.	: Kıpçak Türkçesi
Kır. Tat.	: Kırım Tatar Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kum.	: Kumuk Türkçesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Moğ.	: Moğolca
Osm.	: Osmanlı Türkçesi
Özb.	: Özbek Türkçesi
Şor.	: Şor Türkçesi
Tuv.	: Tuva Türkçesi
Türkm.	: Türkmen Türkçesi
TT	: Türkiye Türkçesi
Yak.	: Yakutça
YUT	: Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Arat, R.R. (2006). *Kutadgu Bilig*. Kabalcı Yayınevi.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça Türkçe Sözlük*. Akçağ Yayınları.
- Arıkoğlu, E. & Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- Demirci, Ü.Ö. & Karşı, S. (2014). *Kutb'un Husrav u Şirin'i Dizin*. Kesit Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2006). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Aydın Kitabevi.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band IV*. Franz Steiner Verlag GmbH.
- Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. Kabalıcı Yayınevi.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bizim Büro Yayınevi.
- Ergin, M. (1989). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Basım ve Yayınevi.
- Ergin, M. (1990). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Basım Yayım.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. Kabalıcı Yayınevi.
- Gabain, A. (2003). *Eski Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ganiyev, F., Ahmet'yanov, R., Açıkgoz, H. (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*. İnsan Yayınevi.
- Gökyay, O. Ş. (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*. Kabalıcı Yayınevi.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kiremit, M. (1999). *Mir'âtü'l-Memâlik*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koç, K., Bayniyazov, A., & Bayniyazova, C. (2007). *Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Çimkent Enstitüsü.
- Kúnos, I. (1902). *Şeyh Suleyman Efendi's Çagatay-Osmanisches Wörterbuch*. Ungarischen Akademie der Wissenschaften.
- Nalbant, M. V. (2018). Eski Türkçe Balık Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Etimoloji Denemesi. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında, Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*.
- Naskali, E. G. & Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nemeth, G. (1990). *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi II*. Türk Tarih Kurumu.
- Özkan, M. (1992). *Gülistan Tercümesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paasonen, H. (1950). *Çuvaş Sözlüğü*. İbrahim Horoz Basımevi.
- Poppe, N. N. (2017). *Mukaddimetü'l-Edeb: Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Kirjapaino.
- Roux, J. P. (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Kabalcı Yayınevi.
- Stachowski, M. (2014). Avrupa balkan(lar)I, Türkçe bal(yk) ve Bunların Asıl Anlamları Sorunu. Ağca, M. (Çev.). *Türkbilig*, 27, 155-159.
- Steingass, F. A. (2005). *Comprehensive Persian-English Dictionary*. Çağrı Yayınları.
- Sümer, F. (2019). *Eski Türklerde Şehircilik*. Türk Tarih Kurumu.
- Şahin, İ. (2016). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopesi*. Türkiye Diyanet Vakfı. 635-637.
- Tannagaşeva, N. & Akalın, H.Ş. (1995). *Şor Sözlüğü*. Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (2001). *İştikakının Köşesi*. Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Tekin, T. (1988). *Orhun Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2019). *İrk Bitig*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., & Eker, S. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Toparlı, R. (2000). *Ahmet Vefik Paşa Lehce-i Osmânî*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1972). *Derleme Sözlüğü, VI. Cilt*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1974). *Derleme Sözlüğü, VII. Cilt*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Woodhouse, S.C. (1910). *English-Greek Dictionary*. George Routledge & Sons Limited.
- Yelten, M. (1998). *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yusupova, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.